

Список сокращений:

АДСВ – Античная древность и средние века. Свердловск
АО – Археологические открытия
БИ – Боспорские исследования. Симферополь-Керчь
ИИАК – Известия Императорской Археологической Комиссии
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
НА НЗХТ – Научный архив Национального заповедника «Херсонес Таврический»
ОАК – Отчеты Археологической комиссии
СХМ – Сообщения Херсонесского музея. Симферополь
ХСб – Херсонесский сборник. Севастополь

Петро Болтанюк

магістр історії, старший науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника
м. Кам'янець-Подільський

МІСЬКЕ УКРІПЛЕННЯ – ВЕРХНІЙ (ВИСОКИЙ) РОНДЕЛЬ

На основі відомих джерел з історії міста Кам'яця-Подільського здійснено огляд становлення та розвитку одного з елементів міських укріплень – Верхнього ронделю. Подано його характерні особливості та етапи побудови.

Ключові слова: Верхній рондель, план міста, укріплення, цейхгауз, батарея.

Тема вивчення міських укріплень залишається на сьогодні однією з малодосліджених в історії Кам'яця-Подільського, незважаючи на значну кількість праць, які розкривають перед нами минуле міста. У своїй статті ми прагнули розглянути історію побудови та розвитку одного з укріплень Кам'яця-Подільського, що являє собою один з елементів західного вузла оборони міста. В історичній літературі воно відоме під назвою Верхній або ж Високий рондель. Сьогодні це територія Старого міста, що розміщується у його південно-західній частині й позначається за адресою як Францисканська, 10. Історично територія Верхнього ронделя розміщувалась на захід від перехрестя вулиць Замкової та Францисканської й займала четверту скельну терасу від замкового мосту. Ділянка являє собою частину VIII кварталу за опорним історико-архітектурним планом по впорядкуванню Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» [7, с. 2].

Найдавнішим зображенням досліджуваної ділянки, яке дає нам можливість відтворити її, є план Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. [Рис. 1]. План передає нам зображення західного фасаду триповерхової будівлі спорудженої у стилі Ренесансу. Перший поверх складають три аркади, другий поверх утворюють три вікна з арочними склепіннями, третій ярус має вікна, що нагадують бійниці та має аттикові завершення. Такий будинок відноситься до XVI-XVII ст. й являє собою тип вежі-кам'яниці [9, с. 365].

Рис. 1. План Кипріяна Томашевича 1673-1679 р.

На південь від будинку на плані розміщується будівля, яка в експлікації до плану позначена як Конвент отців Кармелітів босих (N – Conventus pp. Carmelitorum discalceatorum) [21, с. 10-11]. На захід від монастиря кармелітів показано під літерою «С» бастион великий міський (Fortaticium magis civile).

Найбільш ранні згадки про цю частину міста ми знаходимо в описі міста 1700 р. В описі зазначається, що біля пустого плацу Августа Кушніра розміщується «дім добрий, добротний, пані Давидової Бутахової. Напроти кам'яниці пана Конєцьпольського, тепер на цейхгауз перетворена, біля якої грунт, до тої кам'яниці приналежний, на якому тепер батарея.

Навпроти цього грунту дім ліплений (валькований) напівзруйнований славетного Якуба Григоровича.

Напроти цього дому на замковій вулиці плац з склепами, на якому був костел отців Кармелітів, а тепер батарея на нім для оборони міста...» [6, с. 575]. З повідомлення даного джерела ми бачимо, що на території Верхнього ронделя на той час зафіксовано два укріплення під назвою «батареї».

Всього скоріш ці укріплення були збудовані турками в часі коли Кам'янець належав Османській імперії. Як прикладом цього можуть слугувати спогади сучасника тих подій: «... турки замок кошами обставили, від замку аж до біскупства над скелями паркани, а на дорогах коші у дві шереги поробили. Белюард один за Босяками на давнім шанці, другий в Босяків, третій в старому біскупському дворі, четвертий на порожньому кляшторі дівочому, п'ятий позаду Св. Петра, шостий у дворі пані Богущ, сьомий на вірменській вулиці, коли кам'яниці повалилися, за Гловацьким... Так охайно уфортифікували, в чому заслуга є французів, злих людей, а не християн чесних, бо вони найбільше коло всього працюють. Німці, з огиди до поганства, всі повтікали...» [23; с. 70].

Щодо своєї конструкції, то скоріш за все батареї являли собою дерево-земляні укріплення. Беручи до уваги дані опису міста 1700 р. та повідомлення останньої третини XVII ст., ми можемо стверджувати, що одна із батарей розміщувалась у південній частині ділянки ронделю, а інша займала південно-західну частину. За батареями у північно-східній частині ділянки, на місці палацу Конецьпольського, опис міста 1700 р. подає розміщення військового складу цейхгаузу. Ймовірно, що цейхгауз у цьому місці був облаштований також ще турками.

Поряд з цим опис міста 1700 р. показує, що до появи військових об'єктів ділянка використовувалась під житлобудування міста. У північній частині ронделю розміщувався палац та садиба Конецьпольського, а південну його частину займав монастир Босих Кармелітів. Вважається, що орден Босих кармелітів з'явився у Кам'янці 1623 р. На цій території у 1638 р. було завершено будівництво монастиря та костюлу в ім'я св. Терези та св. Йосипа, а пізніше переосвяченого в ім'я Діви Марії та св. Йосипа [10, с. 158-161].

Рис. 2. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1753 р.

Рис. 3]. В експлікації до плану укріплення позначено під літерою N як «новий Верк або Кавальєр 1746 року збудований», а під літерою O – цейхгауз.

Назва укріплення визначає його функціональне призначення, адже «верк» у військовій термінології означає окреме укріплення або ж фортифікаційну споруду [2, с. 267].

Кавальєр визначається як малий бастион, що розміщується позаду головного бастиону. Призначення кавальєру полягало в обстрілюванні місцевості як попереду фортеці так і прихованих ділянок недосяжних для дій головного верку. Зазвичай кавальєр піднімався над рівнем головного валу на 6,0-12,0 фут (приблизно 1,8-3,6 метрів). В більшості випадків стіни кавальєра повторювали контури основного укріплення, розміщуючись паралельно до його куртин. Рів кавальєру становив шириною до 30,0 фут ($\approx 9,0$ м), а його висота контрескарпа сягала від 15,0 до 18,0 фут ($\approx 4,5$ -5,4 м) [3, с. 400-401].

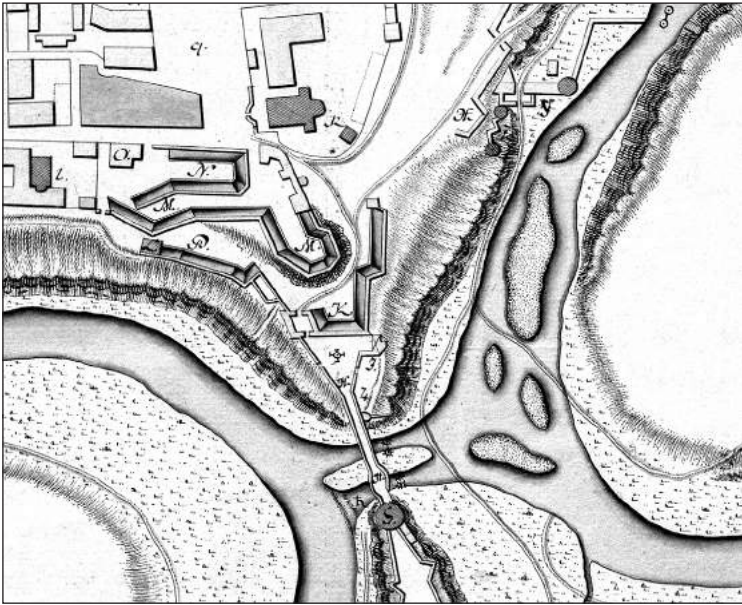

Рис. 3. Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1761 р.

Рис. 4. Фрагмент плану Кам'яця-Подільського 1773 р.

можна прослідкувати за планами кінця XVIII – початку XIX ст.ст. Зміни ці більш стосуються огороження арсеналу. Так у північній стороні зводиться подвійна кам'яна стіна, що утворює коридор з двома ворітьми для проїзду на територію Високого ронделю [7, с. 19, 21]. На планах 1800 р. [15] та 1810 р. [16] укріплення Високого ронделю позначені як «батарея з кам'яною стіною та амбразурами», що дає нам певне уявлення про конструкцію укріплення. Кам'яні амбразури мали склепінчасте перекриття й вертикальні стінки щік. Внутрішній квадратний отвір амбразури визначався від 1,5 до 2,0 фути ($\approx 45,0-60,0$ см), а зовнішній – від 3,0 до 5,0 футів ($\approx 90,0-150$ м) [1, с. 343-344].

Уперше назву Високий рондель ми зустрічаємо в описі міста 1789 р. В ньому згадується «Резиденція скарбова на Високому ронделі» [8, с. 354]. На плані 1793 р. інженера-поручника Епартами також зустрічаємо назву укріплення: «Высокой рондель» [13].

Щодо будинку цейхгаузу, то, як зазначалося вище, під нього був використаний палац Конєцьпольського. О. Прусевич вказує на побудову даного будинку у середині XVI ст. У своєму нарисі історії міста дослідник згадує, що над фасадом (вейсцім) будинку висіла таблиця з написом латинською мовою: «Domine conserva nos in pace 15/79» (Господи збережи нас в мирі 1579) [25, с. 74]. А за часів управління містом турецькою владою (1672-1699 рр.) будинок використовувався як архів для зберігання земських актів. Не виключено, що в кінці їхнього правління з появою в цьому місці батарей він був перетворений на цейхгауз. На протязі XVIII ст. будинок та його територія використовується як військовий склад (цейхгауз) до 1812 року. Після втрати містом

Кавальєр при зависанні над головним укріпленням, озброєний гарматами більшого калібру, міг приймати участь в обороні з самого початку облоги й перешкоджав своїм вогнем дислокації ворожих сил. Ведення вогню з кавальєра дозволяло обложеним руйнувати траншеї ворога, тримати його гармати під прицілним фланговим та фронтальним вогнем або ж обстрілювати його солдат. В якості постійних укріплень кавальєри будуються для того щоб тримати під обстрілом дороги, ворота та мости – основних стратегічних об'єктів фортеці [4, с. 212].

Досить детальне зображення укріплення ми також можемо спостерігати на плані міста 1773 року [12; Рис. 4]. Укріплення позначено літерою G як «батарея святого Йосипа». Всього скоріш, ця назва є даниною монахам босих кармелітів, котрі проживали тут у монастирі у XVII ст., одним із покровителів яких був святий Йосип.

У південній частині куртини укріплення згідно плану утворюють реданну лінію з тупим внутрішнім кутом. У західній частині укріплення утворює пряму лінію куртини яка на відстані близько 37,2 метрів робить залом у північно-західному напрямі довжиною близько 30,0-ти м. Ця частина куртини підсилювала фланкуючий вогонь артилерії в напрямі Старої та Нової фортець. Східна куртина укріплення мала пряму стіну, яка примикала до фундаменту нового цейхгаузу, що утворював одну лінію забудови з будинком старого цейхгаузу. У середині укріплення попри його куртини виділяється полоса, що являла собою валганг укріплення.

Послідуючі зміни в конструкції укріплення відбуваються в кінці XVIII ст., що

значення військового об'єкту у будинку розміщується зала для виборів дворянського зібрання до 1856 року [20, с. 209].

Цікавими для вивчення структури та виду будинку цейгаузу є його креслення 1797 р. [18] та 1800 р. [19; Рис. 5]. Креслення зображують одноповерховий будинок прямокутної форми більшою стороною витягнутий за віссю північ-південь. З східного боку будинок мав чотири віконних прорізи та по середині вхід оздоблений кам'яним порталом. З заходу фасад утворювали п'ять різноманітних за розмірами арок склепіння. Центральне з них вело до при-

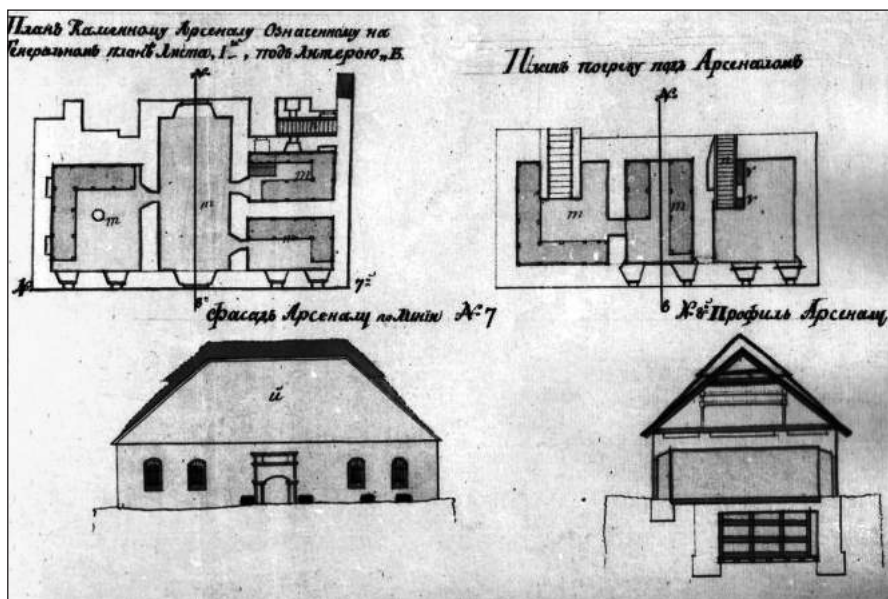

Рис. 5. Міський арсенал (цейгауз). 1800 р.

міщення арсеналу, а два бокових – вели до підвалу. Підвал являв собою трикамерну будівлю, що залишилась ще від палацу. Це засвідчують й археологічні розкопки, де яскраво видно що західні конструкції будинку добудовані й не мають перев'язки з стінами підвалу, а залишки арок склепіння створюють стрільчасті арки, що є характерною рисою стилю епохи Ренесансу. Арокні ж склепіння прибудов парусні, що вказує також на їхню пізню добудову як архітектурного елементу [22].

Проведені археологічні дослідження дають можливість встановити, що розмір будівлі спочатку був 12,0×28,0 м. А пізніше до основного корпусу у західному напрямі була здійснена прибудова, що збільшила будинок до розміру 20,5×28,0 м. Товщина стін підвалу становить 1,8 м. У підвальну частину будинку вели сходи з двох сторін, які обмежувались кам'яними парапетами. Самі сходи були викладені із каменю-пісковіку й мали ширину 1,8 м та 1,2 м. У східній стіні в підвалах розміщувались віконні прорізи з арокним перекриттям, які також виконували роль продухів. Розмір віконних прорізів коливається між 0,7-1,0 м [22].

У середній камері підвалу, в південній стіні, на глибині близько 6,0 метрів від денної поверхні виявлено підземелля. До підземелля ведуть сходи виготовлені із каменю-пісковіку. Саме підземелля вибито у скельній породі. Висота основної частини складає 2,16 метра. Підземелля збереглося на довжину до 10-ти метрів. У верхній частині стін підземелля з обох сторін простежувалася горизонтальна виїмка, яка тягнулася по периметру стін. Її товщина становить 0,4 м. На нашу думку, таку нішу було підготовлено під арокну п'ятку [22].

Досить цікаві дані дали археологічні дослідження щодо конструкції куртини Верхнього ронделю. Згідно проведених досліджень було встановлено, що товщина кам'яної куртини ронделю становила 2,4-2,5 м, а рівень залягання валгангу (горизонтальної площадки ронделю) розміщується на глибині 1,8 м від сучасної деної поверхні. Обстеження стратиграфії ронделю показало, що ділянка була спланована під горизонтальний рівень бастиону (валганг) й являла собою глиняний замок товщиною 0,2-0,3 м. При цьому конструкція основи фундаменту куртини утворює цілий ряд арокних склепіння, що опиралися на кам'яні стовпи. Така побудова кам'яного муру укріплення звісно давала можливість економити будівельні матеріали у місцях де куртина прилягала до скельної основи й фактично утворювала з нею єдине ціле, або ж за допомогою останньої була досить міцною для артилерійського вогню.

З іншого боку, не виключено, що такі арокні склепіння, переносячи вагу стіни на опорні точки, підтримували парапет стіни й перешкоджали руйнуванню значних її ділянок під час бомбардування [4, с. 199].

Стратиграфія території Високого ронделю показує, що дана територія піддавалася переплануванню під оборону функцію об'єкта досліджень й утворення оборонної бастионної лінії. Серед археологічного матеріалу переважає керамічний посуд XVI-XVIII ст. Під горизонтальним рівнем бастиону (валгангу) простежувалася культурний шар Трипілля, у розвитку якого можна виділити три у межах сер. V – сер. III тис. до Р.Х.

Поряд з цим, в окремих місцях території дослідження, було виявлено ділянку з збереженим культурним шаром давньоруського часу кінця XII – XIII ст. та епохи Пізнього Середньовіччя XIV–XVI ст.ст. Також виявлено прясло та уламки горщика, які можна датувати періодом IX–X ст. [22].

Культурні нашарування примикають до материкової скельної породи, яка утворює терасу, що має нахил в бік каньйону ріки Смотрич.

Вивчення історико-архітектурного та археологічного матеріалу дає змогу визначити, що дана ділянка на протязі XIII–XVII ст.ст. являла собою частину житлової забудови міста. З кінця XVII до початку XIX ст. досліджувана ділянка використовувалась як військовий об'єкт, являючи один із елементів фортифікації міста. Історично відомими об'єктами в межах території ронделю є монастир Босих кармелітів та палац Конець-польського.

У кінці XVII ст. відбувається перетворення території на військовий об'єкт. Спочатку у південній та північно-західній частині території ронделю утворюються дві дерево-земляні батареї, які у середині XVIII ст. стали основою нового укріплення.

Напротязі 1745-1746 рр. було побудовано з каменю нове укріплення – верк, або кавальєр як допоміжний вузол для оборони міста із західного боку. Укріплення було побудовано в досить важливій стратегічній місцині, звідкіля можна було контролювати підступи до замку та Польських і Руських фільварок. З іншого боку воно додавало вогневої міці існуючим укріпленням міста в цьому районі оборони.

Конструктивно це було кам'яне укріплення з амбразурами.

Палац Конець-польського був перетворений на цейхгауз й зазнав значних перебудов перетворившись із двоповерхової будівлі в одноповерхову. Як і всі оборонні споруди міста він зберігає свої військові функції до 1812 р. Далі будинок був переданий у відання дворянського зібрання, а територія ронделю стала складовою частиною міського бульвару заснованого у 1831 р.

Список використаних джерел і літератури:

1. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. Н. Грина, 1837. – Т. 1. – 787 с.
2. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. Н. Грина, 1839. – Т. 3. – 689 с.
3. Военный энциклопедический лексикон. – СПб.: Тип. ИАН, 1842. – Т. 6. – 650 с.
4. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
5. Задорожнюк А.Б. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: Проблема атрибуції та інтерпретації / А.Б. Задорожнюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 91-96.
6. Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною Каменецким старостою. 1700 г. // Архив Юго-Западной России. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 556-583.
7. Осетрова Г.О., Ківільша Г.Б., Фенцур В.В. Забудова по вулиці Замковій (Вірменський бастион). Історична назва Верхній (Високий) рондель. Історична довідка / Г.О. Осетрова, Г.Б. Ківільша, В.В. Фенцур // Фонди Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». – № 2415. – 30 с.
8. Петров М.Б. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела) / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 384 с., іл.
9. Пламеницька О.А. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний – ранньомодерний час) / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 672 с.: іл.
10. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О.А. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.: іл.
11. План Кам'янець-Подільського 1753 р. (копія) // Фонди Кам'янець-Подільського національного історико-архітектурного заповідника (далі – К-ПНІАЗ) «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 975.– К №173.
12. План Кам'янець-Подільського 1773 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець»– Іконографічний відділ. – № ік 968-969. – К. №177.
13. План Епарта Кам'янця-Подільського 1793 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 976/8987. – К. №176.
14. План Кам'янець-Подільського 1797 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 979. – К. №171.
15. План Кам'янець-Подільського 1800 р. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 979. – К. №171.
16. План Каменец-Подольского 1810 г. // Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кдок д/п. – № 885. – Арк. 1.
17. План 1761 р. // Plan /von/ Kamienie /in/ Podolien / Dessine' par Sigismundt Corporal v.o.b. Hillers C. In Kaminieden 11 ten July 1761 Anno. – NBW. – 22k. – inw. 1323.
18. План, профиль и фасад состоящему в Каменце-Подольской крепости каменному арсеналу с показанием что при оном исправитъ полагается... Сочинен 1797 г. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 988/4354. – К. №140.

19. План, фасад и профиль имеющемуся в Каменец-Подольской крепости в Большом ронделе каменному арсеналу с погребом, означенному на генеральном плане под литерою V. 1800 год. (Фотокопія) // Фонди К-ПНІАЗ «Кам'янець». – Іконографічний відділ. – № ік 2028/5114. – К. №101/2.
20. Свінціцька Л.І. Трансформація міських оборонних укріплень м. Кам'янець-Подільського на ділянці західного в'їзного вузла міста / Л.І. Свінціцька // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 266 с.
21. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць / Ю.Й. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
22. Строчень Б.С., Мегей В.П., Болтанюк П.А. Звіт про пам'яткоохоронні дослідження на території Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» по вулиці Францисканська, 10 м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський: ДП ОАСУ «Подільська археологія», 2013. – 245 с.
23. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. – Warszawa: Polczek, 1994. – 253 s.
24. Nowak Tadeusz. Fortyfikacje i artyleria Kamienca Podolskiego w XVIII w. / T.M. Nowak // Studia i materiały do historii wojskowosci. – Warszawa: Wojskowy instytut historyczny, 1973. – Т. XIX. – С. I. – S. 139-186.
25. Prusiewicz A. KamieniecPodolski. Szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow-Warszawa: Naklad księgarni Leona Idzikwskiego, 1915. – 130 s.

Михайло Фещук

магістр історії, вчитель історії зброї
Кам'янець-Подільського ліцею
з посиленою військово-фізичною підготовкою
м. Кам'янець-Подільський

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ПОЛЬОВОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ У 2 пол. ХХ ст. (за матеріалами колишнього Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного училища ім. маршала інженерних військ Харченка В. К.)

У статті подається короткий огляд польової фортифікації Радянської армії у другій половині ХХ ст. Розглядаються характерні особливості польової фортифікації за матеріалами колишнього Кам'янець-Подільського вищого військово-інженерного училища ім. маршала інженерних військ Харченка В. К. Подаються характеристика, методи та принципи зведення та обладнання фортифікаційних споруд того часу.

Ключові слова: Польова фортифікація, ядерна зброя, укриття, окоп, сховище.

Земля завжди служила надійним захистом для солдата. Спочатку використовувались лише природні укриття. Але понад чотири тисячі років тому все більшого використання почали набувати такі захисні споруди як стіни, башти, фортеці і замки, пересувні щити (вагенбург, гуляй-поле), форти, рови тощо. Але найбільшого розвитку польова фортифікація набула у 2 пол. ХХ ст. зі швидким науково-технічним розвитком та появою ракетний – ядерної зброї. Цей період характеризується появою великої кількості різноманітних фортифікаційних споруд.

Спочатку дамо визначення, що таке польова фортифікація. Словник військових термінів дає таке визначення: «**Польова фортифікація** є складовою частиною фортифікації і займається питаннями фортифікаційного обладнання позицій, смуг, рубежів та районів розташування військ» [13, с. 316]. Польові споруди (траншеї, окопи, бліндажі, укриття для техніки та особового складу, сховища і т. п.) обладнують, як правило, у воєнний час, під час ведення бойових дій силами самих військ. Інженерні війська при цьому надають допомогу та обладнують більш складні фортифікаційні споруди, які вимагають застосування спеціальної техніки, матеріалів та професійних знань.

Професор Колибернов Є. С. у своїй праці виділяє такі види польових фортифікаційних споруд: за призначенням, рівнем захисту від засобів ураження, за умовами зведення та матеріалами, що застосовуються.

За призначенням фортифікаційні споруди поділяються на споруди для ведення вогню, спостереження, захисту особового складу, техніки та матеріальних засобів.

За рівнем захисту від засобів ураження фортифікаційні споруди поділяються:

- на відкриті (окопи для стрільків, бойової і транспортної техніки, траншеї, ходи сполучень, прості споруди для спостереження, укриття котлованного типу), що забезпечують захист в основному від настільного вогню стрілецької зброї і знижують радіуси ураження при розривах звичайних і ядерних боезапасів;